

СПИСОК ІМЕН НА ЧОРНОЛАКОВІЙ ЧАШЦІ З НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

Досліджено графіто з іменами в зіставленні зі списками антропонімів в написах із закляттями з некрополя Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, некрополь, графіто, імена, магичні закляття судового характеру, свинцева пластина.

Щорічні розкопки некрополя дають численні матеріали для дослідження різних питань матеріальної та духовної культури Ольвійського поліса. Серед них особливо виділяється недавно знайдене оригінальне графіто зі списком імен. У літературі про графіті Ольвії та її хори цього типу джерела з некрополя займають, як відомо, порівняно скромне місце. Тож кожен новий напис з його території, тим паче неординарний, заслуговує на детальний розгляд.

На ділянці, розміщеній на південь від розкопів Б.В. Фармаковського 1901—1903 рр. і на захід від досліджених у 1980—2000 рр. Ольвійською експедицією, на глибині 0,80 м від денної поверхні в 2013 р. була виявлена невелика чорнолакова чашка на невисокому піддоні з трохи загнутим всередину краєм з графіто¹. Ще в давнину вона була розбита на вісім уламків, які лежали компактно *in situ* поблизу один одного. Висота чашки 3,25 см, діаметр — 9,3 см (рис. 1, 1). За формою, приблизними розмірами та якістю лаку вона відноситься, згідно з класифікацією чорнолакового столового посуду з афінської агори, до типу *bowl incurving rim* і датується, вірогідно, в межах другої—третьої чверті IV ст. до н. е. (пор.: Sparkes, Talcott 1970, р. 131—132, pl. 33). Зовні та особливо на вінцях з обох боків є численні плями стертого лаку та подряпини, що свідчать про первинне використання чашки в побуті.

Графіто видряпане тонким вістряем усередині по периметру чашки нижче вінець у два рядки без розмітки. Верхній (0,9—1,2 см від краю): НΡΟΦΙΛΟΣΑΘΗΝΑΙΟΣΑΓΑΘΑΡΚΟΣΛΗΤΟΔΩΡΟΣΔΙΟΚΛΗΣΕΟΚΛΗΣΑΡΧΙΒΙΟΣ; безпосередньо під ним — тільки частково нижній рядок: ΕΟΒΟΥΛΗΤΥΚΟΤΑΔΙΔΩΡΟΣ (рис. 1; 2, 1). У першому рядку в одному місці (ΑΡΧΕΒΙΟΣ)

помітне більш стисле розміщення літер, — вони дещо менші та розміщені майже впритул, за винятком останньої *сигми*. На підставі цього вважаємо, що нею закінчувалася верхня частина напису. Певною мірою це підтверджується й тим, що нижній кінець цієї літери з'єднаний з верхньою горизонталлю *епсилон*, від якого в другому рядку в тій само манері письма було продовжено напис.

Досить легко в графіто читається 10 різних антропонімів у називному відмінку без патронімів: вісім чоловічих і, гіпотетично, два жіночих. Список розпочинається з імені НΡΟΦΙΛΟΣ, після нього йдуть: ΑΘΗΝΑΙΟΣ, ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ, ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ, ΛΗΤΟΔΩΡΟΣ, ΔΙΟΚΛΗΣ, ΕΟΚΛΗΣ, ΑΡΧΙΒΙΟΣ; внизу в другому рядку: ΕΟΒΟΥΛΗ, ΤΥΚΟΤΑ, ΔΙΔΩΡΟΣ.

Загалом графіто збереглося повністю без значних пошкоджень, за винятком *теми* у двох іменах і *ро* в останньому імені. Висота літер варіюється від 0,3 до 0,5 см. Вирізняються також неоднакові форми окремих букв: розмашиста *альфа* різної висоти; так само розтягнута й *дельта*, її ліва гафта перетинає горизонталь і довшя за праву; *йота* — то коротша за сусідні букви, то нарівні з ними; *епсилон* — з коротенькою середньою гастою, але з різними за довжиною горизонталлями; широка *ета* має неоднакові, іноді навіть трохи зігнуті гасти; вусики порівняно невеликої *капи* зближені то в центрі, то нижче вертикалі, в одному випадку не стикаються з нею; *лямбда* в двох іменах, особливо в ΔΙΟΚΛΗΣ, має незвично розтягнуті в обидва боки скісні гасти; ліва гафта єдиного тут *ню* вигнута, права — високо піднята; *омікрон* різних розмірів і округлості, найбільший в ΕΟΒΟΥΛΗ; ближче до меншої за розміром дужка *ро* на низькій, як *тау* й *епсилон* ніжці; чотиричленна *сигма* також різної висоти та форми; *фі* — з овальними завитками; *омега* в ΛΗΤΟΔΩΡΟΣ більша та менш старанно виконана ніж в останньому імені ΔΙΔΩΡΟΣ. У деяких місцях літери в нижній частині стикаються між собою.

¹ Інв. № 156. Розкопки провадилися під керівництвом А.В. Івченка в складі Ольвійської експедиції (начальник А.В. Буйських).

Рис. 1. Ольвія: чорнолакова чашка з графіто всередині

Вказані відмінності пояснюються, зрозуміло, як складністю нанесення напису на внутрішньому боці невеликої чашки, так, мабуть, і характерними особливостями почерку автора, в якому простежуються і раніші — порівняно з відносним датуванням чашки — форми букв. Тією чи іншою мірою близькі за палеографією ольвійські написи на кераміці та свинцевих пластинах (далі просто пластинах) ще без курсивної *сигми* відносяться в основному до IV ст. до н. е. (наприклад, пор.: Толстой 1953, № 7, 50, 63; Яйленко 1980, с. 80; з літературою: Dubois 1996, р. 63, 72, 120, 171; Тохтасьев 2002, с. 72; Русяева 2010, № 155—158 та ін.).

Усі антропоніми в графіто заслуговують хоча б стислого коментаря, що так чи інакше має сприяти з'ясуванню найскладнішого питання, яке неминуче виникає, — про призначення графіто. З цією метою наведемо кожне ім'я в зіставленні з аналогічними іменами, відомими з публікацій, насамперед, ольвійських епіграфічних джерел доримського часу.

Ἡρόφιλος — Герофіл — теофорне ім'я, похідне від Гери. Воно зафіксоване в написах різного часу: на агораномному клеймі останньої третини IV — першої половини III ст. до н. е. (Рубан 1982, с. 35), у відомому каталозі імен

ольвіополітів (IOSPE I², 201, II, 36; LGPN IV: Ἡρόφιλος) і в закляттях на двох пластинах із некрополя. Останні мають найбільше значення, оскільки за відносною хронологією близькі до графіто.

На першій з них, знайденій при розкопках некрополя Ю.І. Козуб і переданій для публікації Ю.Г. Виноградову, з двох сторін разом з патронімами прокреслено загалом 16 імен, серед яких двічі зазначено ім'я Ἡρόφιλος: спочатку як сина Артемідора, а в п'ятому рядку — без патроніма (Vinogradov 1994, р. 103—108, fig. 1). Першовидавець через курсивну *сигму* датував напис кінцем IV ст. до н. е. (Vinogradov 1994, р. 105).

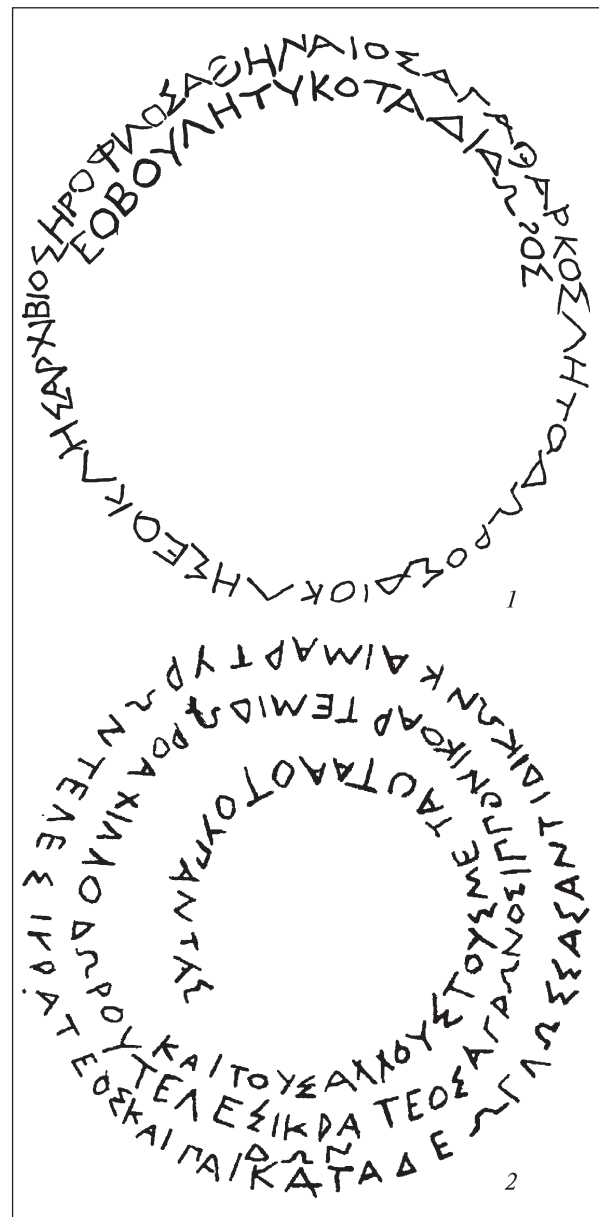

Рис. 2. Ольвія: 1 — графіто на чорнолаковій чашці (прорисовка); 2 — графіто на червоноглиняній чашці з некрополя (за: Толстой, 1953)

Однак згодом французький епіграфіст Л. Дюбуа відніс це закляття (*defixio*) до 360—340 рр. до н. е. (Dubois 1996, р. 173), що приблизно збігається з датуванням нашого графіто.

Ще одне ім'я Ἡρόφιλος, батько Анаксимена, збереглося в написі на пластині, знайденій на некрополі парутинськими колекціонерами та завдяки В.В. Крапівиній переданій для публікації С.Р. Тохтасьєву (Тохтасьєв 2000, с. 296, 308—311, рис. 2, Д). За формою букв і написанням Ἡροφίλου цю пластину, на його думку, можна датувати серединою — другою половиною IV ст. до н. е.; найближчою аналогією він вважає опубліковане Ю.Г. Виноградовим закляття приблизно того ж часу (там само, с. 308). Як уже сказано, наше графіто має дещо раніші форми окремих букв, тож спиратися при його датуванні цілковито на палеографічні особливості без урахування чашки навряд чи варто. Інша справа, що вона була дещо зношена, і напис на ній міг бути нанесений уже немолодим чоловіком, що вчився писати до другої чверті — середини IV ст. до н. е., коли ще були відсутні помітні зміни в деяких літерах. Незважаючи на певні розбіжності в датуванні, все ж не слід виключати, що ідентичне ім'я Герофіл у списках на двох пластинах і на чашці належало, якщо не одній людині, то особам, можливо родичам, які в різний час піддавалися закляттям.

Ἀθηναιος — Атеней або Афеней — теофорне ім'я, похідне від Афін, яку шанували в Ольвії з VI ст. до н. е. (Древнейший теменос... 2006, с. 129). Аналогічне було дуже популярне в Афінах, де богиня виступала в іпостасі сакральної Володарки та займала головне місце в пантеоні, а також у Беотії, Фессалії та Іонії (див.: LGPN II; III В; V А: Ἀθηναιος). У догетський період такі імена в написах Ольвії нечисленні. Серед них можна відмітити Атеней, сина Конона — одного з колегії ситонів у їх присвяті Герою Доброзичливому кінця III — першої половини II ст. до н. е. (НО 72). Атеней також присутній у згаданому каталозі імен ольвіополітів (IOSPE I², 201, I, 48).

Як і щодо Герофіла, важливе значення має наявність такого ж імені в списках осіб на двох пластинах теж IV ст. до н. е. з некрополя. В першому з них — вісім чоловічих імен у називному відмінку без патронімів, серед яких Ἀθηναιος посідав четверте місце після Атенодора² (Диль 1915, с. 53; Dubois 1996, № 103, з літературою).

² Т.М. Кніпович, усупереч іншим дослідникам, датувала цей напис III ст. до н. е. (Кніпович 1956, № 178).

Знайдена ще 1908 р. друга пластина через значні пошкодження була видана тільки в 1994 р. (Vinogradov 1994, р. 108—111; пор.: Dubois 1996, № 102). Напис на ній прокреслено недбало, по суті примітивно, хоча п'яте в списку ім'я Ἀθήναιος не викликає сумніву³. Звісно, наявність трьох осіб з однаковим ім'ям у закляттях на пластинах і на чашці навіть за доказу їх повної синхронності, — а для цього, на жаль, покищо немає достовірних джерел, — не дає підстав вважати, що це дійсно один і той же чоловік, хоча негативне, сповнене ненависті чи гніву ставлення до нього з боку ольвіополітів, і можливе.

Ἀγάθαρκος — Агатарк — порівняно рідкісне ім'я (див.: LGPN II; III В; IV; V А: Ἀγάθαρχος). Подібне закінчення в імені, єдиному до нашого графіто, в Ольвії зафіксоване лише в листі Артїкона на невеликій пластині (Латышев 1904, с. 10—13; Syll³ 1260). За припущенням В.В. Латишева, вона знайдена в Ольвії, з чим згодна більшість дослідників. Однак припускалося і її походження з Березанського поселення, оскільки вона належала очаківському колекціонеру Левицькому (детальніше: Книпович 1956, № 174; Dubois 1996, р. 63; Яйленко 1998, с. 110, прим. 73)⁴.

Вчені з різних точок зору трактують ольвійське ім'я Ἀγάθαρκος. На думку одних, воно частково змінилося через дисиміляцію придихових від відомого в античних містах Ἀγάθαρχος (Dubois 1996, р. 65; Тохтасьєв 1999, с. 179, сн. 45; LGPN IV: Ἀγάθαρκ(χ)ος). З такою інтерпретацією не згоден В.П. Яйленко. У зіставленні з іншими рядовими іменами з листа Артїкона, він вважає, що ім'я Ἀγάθαρκος «некоторые из прежних исследователей исправляли... напрасно: в окружении 'низких' имен это аристократическое имя выглядит белой вороной», тож його «лучше трактовать в бытовом контексте и считать прозвищем 'хорошо держащий', т. е. 'хват'» (Яйленко 1998, с. 114).

До цього слід додати, що при розкопках житлового кварталу Ольвії в південно-західній від агори частині знайдено фрагмент червоноглиняної ойнохої III ст. до н. е., на якому зберег-

³ Тут ми не розглядаємо подібний, але пізніший напис II — першої половини I ст. до н. е. на пластині з 22-ма чоловічими іменами в номінативі без патронімів, серед яких теж є Атеней (Шкорпил 1908, с. 70—71; Книпович 1956, № 177; Dubois 1996, № 110).

⁴ Знахідка нового епіграфічного джерела з точно таким же ім'ям Ἀγάθαρκος, на наш погляд, підтверджує точку зору дослідників про ольвійське походження листа Артїкона.

лося в клеймі два імені ольвійських агораномів у родовому відмінку: ΑΓΑΘΑΡΧΟ і ΕΥΒΙΟΥΤΟΥ (Рубан 1982, с. 35, рис. 4, 1). З порівняння імені агоранома та двох раніше згаданих імен зрозуміло, що правильне його написання маємо в офіційному, а не приватному документі.

У списку на чашці ім'я Агатарк у тому ж написанні, що й у листі, поставлене на одне з перших місць серед теофорних аристократичних імен, що не заважає віднести його до таких само за соціальним рангом громадян. Це узгоджується і з композитним утворенням імені Агатарх з таких слів, як ἄγαθός («гарний, знатний, відмінний, благородний») та ἄρχος («поводир, вождь, начальник»). Тим паче, що в листі Артікона прямо не вказано соціальне становище Агатарка, і за досить коротким, не зовсім зрозумілим за змістом його текстом воно однозначно так і не встановлено. Тож ми приєднуємося до більшості дослідників, хто вбачає, що в своїй основі під ім'ям Ἄγαθαρχος слід розуміти Ἄγαθαρχος, зазначене в ольвійському клеймі агораномів і добре відоме в такому написанні в Іонії, Аттиці, Беотії, Фессалії тощо (LGPN II; III B; V A: Ἄγαθαρχος). Протягом століть з першими двома регіонами існували найтісніші не лише економічні, а й культурно-політичні зв'язки, що могло відобразитися і в запозиченні ольвіюполітами особистих імен. Порівняно рідкісне в Ольвії, але багатозначне ім'я давали, найвірогідніше, в тій аристократичній родині, де батьки після народження хлопчика поклали особливі надії на його майбутню державну діяльність.

Якщо дата листа Артікона в межах першої половини IV ст. до н. е. або близько середини цього століття більш-менш вірна, то, можливо, Агатарк — одна й та сама особа, але в різному віці. При порівнянні шрифту простежуються подібні форми багатьох літер, хоча лист був написаний небаліше ніж графіто на чашці, що теж дає підстави припускати їх відносну синхронність⁵. Окрім того, важливо, що однакове написання імені Ἄγαθαρχος зазна-

⁵ Однак є значні розбіжності в датуванні листа Артікона: перша половина IV ст. до н. е. (Латышев 1904, с. 10—13; Книпович 1956, № 174); V ст. до н. е. (Виноградов 1971, с. 78); близько 350 р. до н. е. (Dubois 1996, р. 63); перша половина V ст. до н. е. (Яйленко 1998, с. 111). Це ще раз підтверджує, як ризиковано спиратися тільки на дані палеографії, не враховуючи особливості почерку, вік авторів, рівень і характер освіти (домашня або шкільна), знання шрифтів у той чи інший період історії Ольвії, їх зміни та запозичення, можливе володіння професією різьбярів лапідарних написів тощо.

чено покищо в двох розглянутих приватних написах.

Λητόδωρος — Летофор — теофорне (від Лето) ім'я досі в Ольвії не згадувалося. Через це варто зазначити й те, що культ Лето в численних іпостасях божої матері двох знаменитих в еллінському світі, зокрема і в Ольвійському полісі, богів — Аполлона та Артеміди, не знайшов відображення в епіграфічних пам'ятках. На відміну від безлічі різноманітних імен, в основі яких були їхні імена (з аналогічним другим компонентом, наприклад, Аполлодор і Артемідор), теофорні імена від Лето не стали популярними. Але наявність імені Летофор, хоча й опосередковано, таки свідчить про те, що ця богиня шанувалася і в Ольвії, найімовірніше, разом зі своїми дітьми, на святах яких згадували і їхню матір, так само, як і в сусідній Істрії (ISM I, 170; Avram 2003). Загалом в античному світі аналогічне особисте ім'я, очевидно, давали порівняно рідко (див.: LGPN V A: Λητόδωρος). До речі, у величезному понтійському ареалі для доримського періоду воно зафіксоване покищо в графіто згідно з лексиконом грецьких особистих імен (LGPN IV), а значно пізніше — в лапідарних написах II ст. н. е. Фанагорії та Горгіпії (КБН 976, 1179).

Διοκλῆς — Діокл — теофорне ім'я, похідне від Зевса, друге в Ольвії за знаними нами джерелами: перше — теж без патроніма в тому ж залятті середини—другої половини IV ст. до н. е., що й Герофіл, батько Анаксимена (Тохтасьєв 2000, с. 308—311). У списку епонімів-айсимнетів аристократичного релігійного союзу мольпів у Мілеті значиться лише один Діокл — батько Алкмеона (Milet I, 3: 407/406 р. до н. е.). Це ім'я популярніше в Афінах і в Фессалії; значно частіше ніж в Ольвії воно трапляється в сусідньому Херсонесі Таврійському, але теж мало популярне на Боспорі (пор.: LGPN II; III B; IV; V A: Διοκλῆς). Хронологічні межі обох ольвійських написів з ім'ям Діокл порівняно близькі, але впевнено вважати його одним і тим же чоловіком так само складно, як і попередні.

Ἐοκλῆς — Евкл — в Ольвії точні аналоги не знайдені. Таке ім'я добре відоме в Аттиці та Іонії, де воно здебільшого відповідало місцевим діалектам (пор.: LGPN II; V A: Ἐοκλῆς та Ἐυκλῆς). Подібні за першою та другою складовою є в різноманітних іменах все тих же мілетських айсимнетів мольпів (Milet I, 3). В ольвійському написанні цього імені ще зберігся іонійський діалект.

Ἀρχίβιος — Архібій — аналогічне ім'я теж невідоме поки що в Ольвійському полісі. При-

вертає увагу, що префікс ἄρχι- в значенні «головний, старший» трапляється в різних іменах, зокрема славнозвісних еллінів (наприклад, Архілох, Архімед, Архіде(а)мос та ін.), а також у мілетському списку айсимнетів. Проте в поєднанні з компонентом βίος- (у головному значенні «життя, світло»), мабуть, не було особливо популярним і в Іонії (LGPV V A: Ἀρχιβίος, Ἀρχέβιος). В Афінах таке ім'я рідкісне, зокрема й жіноче — Ἀρχιβία, а в понтійському ареалі зафіксоване тільки в Македонії (пор.: LGPN II; IV: Ἀρχιβίος).

Ἐοβοῦλη — Евбула — здогадно жіноче ім'я, раніше не траплялося в Ольвії. Загалом в епіграфічних джерелах жіночих імен набагато менше ніж чоловічих. Аналогічне чоловіче Ἐόβο(υ)λος Μοιραγόρεω — Евбул, син Мойрагора — поставлене першим у списку осіб із закляттям на пластині, яку датують то V, то IV ст. до н. е. (детальніше: Шкорпил 1908, с. 69—70; Книпович 1956, № 207; Яйленко 1980, 3, с. 86—87; SEG 30, 930; Dubois 1996, р. 167—168). Жіноче ім'я відмічене в Афінах (LGPV II: Ἐυβοῦλη). Відмінність полягає в тому, що в його ольвійському написанні, як і в чоловічому Ἐόβο(υ)λος, зберігся іонійський, зокрема мілетський діалект, хоча більшість ольвійських особистих імен уже мали в період еллінізму префікс Ев- (Книпович 1956, Приложение; Dubois 1996, Index).

Τύκοτα — Тікота — найскладніше для достовірного визначення ім'я, подібне до якого не вдалося знайти. Крім того, мало і можливих похідних слів у різних значеннях: τύκος — «молоток, бойова сокира, сокира, різець каменяра»; τύκτος — «майстерно зроблений, рукотворний» і навіть перське тикта — «парадний царський бенкет». Оскільки воно фігурує в списку точно встановлених особистих імен, то суто гіпотетично ми припускаємо, що Тікота — жіноче ім'я еллінського, а, можливо, й варварського походження. Звісно, так само воно може бути і чоловічим протонародним ім'ям або прізвиськом. Більш-менш близькі закінчення трапляються в Ольвії в жіночих іменах (HO, 97: Πρώτα); якщо ж у ньому пропущена остання літера, то і в рідкісних еллінських чоловічих (див.: Белецкий 1975, с. 92—98: Ἀγρότας), а також скіфських іменах (Herod. IV, 81; з літературою див.: Dubois 1996, р. 11—14; пор.: Тохтасьєв 1999, с. 170—173: Ἀγροτας та Ἀριαντας). У такому імені припустимо і завуальований зв'язок з певним магичним актом, що, в свою чергу, може дати ключ дослідникам закляття для пояснення призначення графіто, зокрема, його відношення до згубної магії. Втім, питан-

ня про його походження, етнічну належність і значення вимагає професійного лінгвістичного аналізу, оскільки в такому написанні, як нам відомо, воно вперше дано в цьому списку.

Зазначимо ще раз, що закляттям, відповідно до ольвійських списків, піддавалися переважно особи з чоловічими іменами. Це, а також зв'язок чоловічого населення з судовими справами, політичною та громадською діяльністю, очевидно, стали однією з причин припускати в жіночому імені Ἐραγόρη — Герагора — чоловіче ім'я Герагор на згаданій пластині (Vinogradov 1994, р. 103—108; пор.: Тохтасьєв 2000, с. 307, прим. 48), що, однак, прямо не означає, що жінки ніколи не піддавалися закляттям, наприклад, з однієї і тієї ж родини чи гетери. Зрозуміло, за такої ситуації з'являється сумнів і щодо імен Евбула і Тікота в нашому графіто з некрополя, написаних після багатьох чоловічих імен.

Δι(ό)δωρος — Ді(о)дор — теофорне ім'я, похідне від Зевса, мабуть, з пропущеним *омікроном*⁶. Судячи з імен, які збереглися в епіграфічних джерелах, воно не користувалося особливою популярністю серед ольвіополітів на відміну від Афін (пор.: LGPN II; IV: Διόδωρος). Навіть в Ольвії був похований афінянин Діодор, син Діонісія, над могилою якого було встановлено мармурову стелу в IV ст. до н. е. (IOSPE I², 210). Цікаво, що якийсь Діонісій, син Діодора (демотікон невідомий), присвятив чорнолаковий кілік IV ст. до н. е. Доброму Демону (Толстой 1953, с. 17—18). Важливо згадати, що в тому ж столітті була встановлена мармурова стела на пошану Доброго Демона, яку В.В. Латишев правомірно вважав доказом наявності його святилища (IOSPE I², 22). Принагідно зазначимо, що вона стояла в Західному теменосі, оскільки була виявлена тут до його відкриття в закладеній І.Є. Забеліним траншеї 1873 р. (Древнейший теменос... 2006, с. 13—14, 17, 31). Вшанування Доброго Демона та звернення до нього з молитвами, як у помешканні, так і в його маленькому святилищі, очевидно, було пов'язано зі збільшенням в цей час різного типу закляття, в яких фігурували навіть списки ольвіополітів.

Отже, стислий коментар, мета якого полягала в пошуку аналогій як для кожного з осо-

⁶ Звичайно, якщо це не описка, то, може, в графіто вперше вказана локальна вимова Дідор імені Діодор. Подібна форма протонародного імені (наприклад, Дініс замість Діоніс або Діонісій) засвідчена двома графіті V ст. до н. е. на Березанському поселенні (Толстой 1953, № 79; пор.: Dubois 1996, № 80).

бистих імен, так і їх списків, насамперед, у більш-менш синхронних ольвійських епіграфічних джерелах, показує, що хоча б троє з них (Герофіл, Атений, Діокл), але вже були відомі в закляттях на пластинах. Однак абсолютні аналогії графіто на керамічному столовому посуді з усім наявним у ньому списком імен у називному відмінку без патронімів все-таки відсутні. Тож для вирішення питання про його призначення необхідно звернути увагу на знайдену ще Б.В. Фармаковським при розкопках кам'яного склепу на ольвійському некрополі в 1912 р. (понад сто років тому!) червоноглиняну чашку з графіто, прокресленим спіралью на внутрішній частині денця. Як і багато ольвійських написів, його датують по-різному: перша половина IV ст. (Диль 1915, с. 43); IV ст. (Толстой 1953, с. 45; Книпович 1956, № 251; Тохтасєв 2002, с. 74); 400—350 рр. (Dubois 1996, р. 171); кінець IV ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 173). Як бачимо, обидва графіти майже синхронні за відносним датуванням.

Однак між чашками простежується низка помітних відмінностей. Чернолакова належала до афінського імпорту, червоноглиняна — до місцевого ольвійського виробництва і, очевидно, імітувала афінський тип чашок⁷. Перша з них була неглибоко закопана в землю на території некрополя і, ймовірно, перед цим там же спеціально розбита, що було одним з елементів магічного акту; інша — покладена біля стіни склепу, поряд з поховальним інвентарем. Новознайдене графіто прокреслене всередині чашки біля вінець; на давно знайденій воно розгорнуте спіралью в три рядки від верхнього до центру на внутрішній частині денця (рис. 2, 2).

Однак найголовніша відмінна риса полягала в змісті всього напису: «Зв'язую язика супротивників по суду та свідків, Телесикрата і синів Телесикрата, Агрона, Гиппоніка, Артемідора, Ахіллодора та інших усіх, хто разом з ним» (детальніше з літературою: Диль 1915, с. 40—43; Толстой 1953, с. 45—46; Dubois 1996, р. 171—172). На-

⁷ І.І. Толстой визначив її як світлоглиняну чашку (Толстой 1953, с. 45). На думку М. Парович-Пешикан, це червоноглиняна миска з наговором, яка стояла біля стіни склепу приблизно кінця IV ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 173, № 76). При розгляді цього типу столового посуду автор також зазначила значне поширення в елліністичних похованнях невеликих мисочок з трохи загнутим краєм на кільцеподібній підставці, які імітували загальногрецькі зразки (там само, с. 86—88). Але вона не звернула уваги на вже давно опубліковане графіто на одній з таких «мисочок», яку першовидавець назвала чашкою, хоч і відзначила чимало графіти на інших типах посуду з поховань за публікацією І.І. Толстого 1953 р.

самперед дієслово $\kappa\alpha\tau\alpha\delta\epsilon\omega$ — «зв'язую» — в поєднанні з іншими пояснювальними словами та місцезнаходженням дає всі підстави вважати його однозначно магічним заклинанням, похованим у склепі з метою запобігти на суді обвинувального виступу всіх осіб завдяки підземним демонічним силам. На думку Б. Браво, в Ольвії був відомий один із прийомів античної магії: $\kappa\alpha\tau\alpha\delta\epsilon\sigma\mu\omicron\varsigma$ — «магічний вузол» від дієслова $\kappa\alpha\tau\alpha\delta\epsilon\omega$ (Bravo 1987; 1995, р. 521).

У нашому графіто відсутнє будь-яке пояснення того, чим було спричинено написання цілого списку імен саме всередині невеликої чернолакової зношеної чашки. Таке розміщення численної кількості різних імен без патронімів відсутнє в інших епіграфічних джерелах. Через це доводиться звертати увагу на списки в написах на пластинах. «*Tun defixiones в виде простого перечня имен в номинативе (иногда с патронимиками) обычны в Ольвии, — вважає С.Р. Тохтасєв, дослідивши ольвійські закляття на пластинах. — Это усеченный, но, вне сомнений, вполне доступный пониманию мрачных сил преисподней вариант формуляра... Впрочем, не исключено, что на самом деле это как раз древнейший тип заклятий*», у якому «*подразумевается один из обычных для заклятий глаголов...*» (Тохтасєв 2000, с. 308; пор.: 2002, с. 74).

На базі різних типів списків імен у номинативі на пластинах, в яких трапляються, як вже зазначалося, й аналогічні імена з графіто, а також враховуючи те, що чашка, найімовірніше, була розбита з певною метою та закопана в землю на некрополі, можна припускати, що воно також мало магічне призначення та відноситься до одного з найдавніших заклять. Анонімний автор таким чином піддавав закляттю своїх ворогів. Чи стосувалося це дійство лише якихось судових справ в Ольвії, як і на червоноглиняній чашці з чітким поясненням, однозначно вирішити складно, хоча цілком імовірно за наявності численних заклять на пластинах.

Це підтверджується опосередковано й тим, що на некрополі, на досить близькій відстані (0,25 см) від чернолакової чашки з графіто, на тій само глибині знайдено дві згорнені фрагментовані покищо неочищені пластини з написами. Тільки після їх реставрації та прочитання можна буде достовірно встановити, що вони являють собою — закляття (так зв. *tabellae defixionum*) чи листи. На користь першого свідчить той факт, що саме на некрополі на різних глибинах (рідше в насипу могил і в похованнях) переважно знаходили закляття

(з літературою див.: Vinogradov 1994, p. 103—111; Dubois 1996, p. 167—180; Тохтасьєв 2000, с. 296—316). До цього слід також додати, що на західному мисі 2, де знаходився некрополь II ст. до н. е. — III ст. н. е., за даними розкопок Ю.І. Козуб (1997—2000 рр.), біля культового комплексу IV ст. до н. е. були «виявлені чотири свинцеві згортки — листи» загалом майже однакових невеликих розмірів. Не менш важлива згадка автором інших цікавих знахідок: «свинцевий згорток — лист з написом у вісім рядків і світлоглиняна покритка, зовні та всередині якої знаходилися розміщені по колу написи в три рядки, нанесені тонким пензлем чорною фарбою» (Козуб 2001, с. 30, 33—34)⁸.

Отже, кількість закладів, особливо IV ст. до н. е., на пластинах в Ольвії поступово зростає. Відомо, що подібні закладання судового характеру набули найбільшого поширення в Афінах з V ст. до н. е. (з літературою див.: Bravo 1987; 1995; Тохтасьєв 2000, с. 297, прим. 2, 48—49; 2002, с. 76). Це пояснюється тим, що там завдяки Лаврійським копальням існувало місцеве виробництво свинцю та срібла, і такі метали, природно, імпортувалися з Афін і до Ольвії. Саме звідти походило використання свинцю для виготовлення пластин не лише для приватних листів, а й закладів. Адже різнобічні відносини з Афінами в VI — першій половині III ст. до н. е. мали переважне значення в усіх сферах політики й економіки, а також культури та релігії Ольвії.

Крім того, згідно з Ю.Г. Виноградовим, принаймні, з IV ст. до н. е. ольвіополіти стали багаті в чому копіювати афінську модель судочинства, що могло б вказувати і на входження Ольвії в V ст. до н. е. в Афінську архе, члени якої, як відомо, охоче запозичували окремі аттичні інститути, найперше юридичні (Виноградов 1987, с. 14). В Ольвії вже на початку IV ст. до н. е. в північно-західній частині агори був будинок суду, а наприкінці цього сторіччя або дещо раніше на його місці був споруджений значно більших розмірів двоповерховий дикастерій з багатьма відділеннями, який за місцем розташування й планування близький до Гелієї афінської агори (Леви 1985, с. 92—95).

Привертає увагу, що на афінських графіті відсутні списки імен на цілих столових посудинах. У монографії М. Ленг опубліковано три списки імен на черепках і світильнику з розкопок афін-

ської агори. З них тільки графіто IV ст. до н. е. через його ретроградне написання вона відноситься до магічних (Lang 1976, С 32). Для порівняння з нашим написом має значення список імен другої чверті V ст. до н. е. на уламку стінки амфори, де написані в стовпчик не лише п'ять чоловічих, але й під ними — два жіночих імені в номінативі без патронімів, які, як і імена значно меншої кількості, на жаль, віднесені автором без коментаря до групи *Names on Sherds* (Lang 1976, D 39). Від ольвійського це графіто відрізняється як тим, що воно прокреслене на черепку, де імена розміщені одне під одним, так і тим, що воно знайдене на агорі, а не на некрополі, що, звісно, заважає віднести його до магічних. Тож незважаючи на відмінність текстів, найближчою аналогією є розглянуті майже синхронні закладання на червоноглиняній чашці та пластини зі списками імен із некрополя.

Принагідно не можна обійти увагою, що є безліч різноманітних джерел, зокрема й графіті, які зіставляються з численними видами та елементами відомих ольвіополітам «практичних дій», пов'язаних з сотеричною та лікарською, любовною та інфернальною магією, магією судового характеру (з літературою див.: Толстой 1953, с. 40—47; Яйленко 1980, с. 83—87; Русяєва 1992, с. 161—171; 2010; Тохтасьєв 2002, с. 74—83). Щодо графіто на чашці, то, не знаючи всіх тонкощів магічних ритуалів, їх формул і символів, які, до речі, відсутні на ній, навряд чи можна достовірно з'ясувати за списком таких різноманітних імен якийсь конкретний вид, найімовірніше, магічного наговору. Що стосується конкретних причин, що спонукали анонімного ольвіополіта до їх написання, то зрозуміло, що вони з'явилися не випадково, а через його віру в розплату магічним шляхом з тими, хто викликав його надмірний гнів і хто йому погрожував: це могла бути крайня ворожість як з боку однієї родини чи співгромадян, зокрема й аристократичного походження, так і групи свідків у певному судовому звинуваченні, а також помста налаштованих проти нього сусідів і тих, хто спричинив великі матеріальні збитки та ін.

Адже попри встановлення в Ольвії в першій чверті IV ст. до н. е. демократичного ладу тут важливу роль відігравала місцева аристократія. Як вважають, до неї належали, з одного боку, ті родини, предки яких брали безпосередню участь у заснуванні Ольвії та захопили не лише кращі землі, а й ключові позиції у формуванні поліса та його державних структур; а, з іншого, серед них могли бути і вихідці зі спокон-

⁸ У цій публікації Ю.І. Козуб відзначила, що вони «досі не розгорнуті та не прочитані» (Козуб 2001, с. 30). Як нам відомо, в такому стані вони знаходяться й нині.

вічно знатних родів Мілета, що керували колонізаційними процесами в Нижньому Побужжі чи переїхали сюди після його розгрому персами. Не менш важливе значення мають подібні імена в списках мілетських мольпів і створення в Ольвії, за мілетським зразком, релігійного аристократичного союзу мольпів (Виноградов 1983, с. 393; Русяева 1992, с. 193—195). Проте внаслідок різних економічних чинників і обставин могло статися й так, що в деяких аристократичних родах через кілька поколінь за належного дотримання традиційної передачі родових імен було втрачено накопичені раніше багатства та земельні ділянки. Поповнивши певною мірою склад рядових громадян Ольвійського поліса, вони все ж не прирівнювалися повністю до тих, юридичні права котрих були обмежені.

Для порівняння наведемо дані В.П. Яйленка щодо складу імен у каталозі III ст. до н. е., де було вказано згодом близько 300 ольвіополітів (IOSPE I², 201). Насамперед він відзначив виняткову чистоту грецького антропонімікона та значну перевагу аристократичних імен, що свідчить про надзвичайний консерватизм місцевого громадянства, про орієнтацію його на духовні цінності архаїчної епохи, про панування аристократичної ідеології в демократичному полісі (Яйленко 1990, с. 282—283). Тож навряд чи права Т.М. Книпович, яка вважала, що всі особи, імена яких збереглися в написах на пластинах і в графіті на посуді (зокрема й присвятних) мали відношення тільки до рядового міського населення (Книпович 1956, с. 123). Само собою зрозуміло, що достовірно й точно визначити за окремими іменами в списках соціальний стан, професійні заняття і ту чи іншу участь їх носіїв у державних колегіях неможливо.

Оскільки в античному світі магія була близька до релігії, медицини та наукового знання, мала досить складні й різноманітні прояви в багатьох

сферах людської діяльності та повсякденному житті, то магичні погляди значною мірою були характерні для всіх верств населення: від нижчих неосвічених до знатних, багатих, освічених (Lloyd 1984; Luck 1987, р. 8—12). Вони були поширені переважно в далеких від головних центрів еллінської культури периферійних містах на північних кордонах з войовничими кочовими номадами, до яких належала й Ольвія.

Хоча завдяки розглянутому графіто наші знання про магичні уявлення ольвіополітів не дуже розширились, але поповнилися ще одним покищо єдиним за своїм складом оригінальним списком здебільшого композитних імен. Серед них виділяються як рідкісні, так і вперше засвідчені, виходячи з доступних нам публікацій, в епіграфічних джерелах Ольвійського поліса. Очевидно, що різнобічні відносини з Афінами після перемоги демократії в цьому полісі сприяли запозиченню та популярності деяких елементів магії в IV ст. до н. е. серед усіх верств громадянської общини, зокрема й осіб з аристократичними й теофорними іменами. До них відносяться, передусім, зачаття судового характеру на пластинах і меншою мірою на кераміці у взаємозв'язку з підземними демонічними силами на некрополі.

На завершення також додамо, що в пам'ятках не лише ольвійської, а й усієї понтійської малої епіграфіки вперше всередині біля вінця чорнолакової чашки з некрополя видряпано анонімним автором порівняно значну кількість імен у називному відмінку без патронімів і без супутнього тексту, що, звісно, дає привід для різних суджень, гіпотез і висновків. Загалом оригінальне графіто, що вводиться нами до наукового обігу, становить інтерес не тільки для дослідників некрополя, але й культури Ольвійського поліса, а особливо для тих вчених, хто спеціально займається вивченням епіграфіки, ономастики, антропонімії та навіть давньоеллінської магії всього понтійського регіону.

Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // *Ольвия*. — К., 1975. — С. 92—117.

Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // *ВДИ*. — 1971. — № 4. — С. 74—100.

Виноградов Ю.Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации*. — Тбилиси, 1981. — С. 131—148.

Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // *Античная Греция*. — М., 1983. — Т. 1. — С. 366—420.

Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из Эрмитажного собрания // *Античная балканистика*. — М., 1987. — С. 10—16.

Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // *ИАК*. — 1915. — 58. — С. 40—56.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь; Керчь, 2006.

Книпович Т.Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпитафических источников // *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. — М.; Л., 1956. — С. 119—153 (МИА. — 50).

- Козуб Ю.И. Культурный комплекс западной окрестности Ольвии // Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 29—34.
- Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК. — 1904. — 10. — С. 10—13.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. — 1982. — 39. — С. 30—40.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010.
- Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953.
- Тохтасьев С.Р. Рец.: Laurent Dubois. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III / Hautes études du monde gréco-romain 22). Genève, 1996. 208 pp. // HYPERBOREUS. *Studia classica*. — 1999. — Vol. 5. — Fasc. 1. — P. 164—192.
- Тохтасьев С.Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии // HYPERBOREUS. *Studia classica*. — 2000. — Vol. 6. — Fasc. 2. — P. 296—316.
- Тохтасьев С.Р. Остракон с поселения Козырка XII ольвийской хоры // HYPERBOREUS. *Studia classica*. — 2002. — Vol. 8. — Fasc. 1. — P. 72—98.
- Шкорпил В.В. Три свинцовые пластинки с надписями из Ольвии // ИАК. — 1908. — 27. — С. 68—74.
- Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 3. — С. 75—116.
- Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 249—309.
- Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории города) // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 90—129.
- Avram A. An Istrian Dedication to Leto // *Black Sea Studies: The Cauldron of Ariantas*. — Aarhus, 2003. — I. — P. 87—91.
- Bravo B. Une tablette magique d'Olbia Pontique, les morts, les héros et les démons // *Poikilia. Études offertes à Jean-Pierre Vernant*. — Paris, 1987. — P. 185—218.
- Bravo B. Magia tra virgolette? Sull 'antologia di defixiones pubblicata da J.G. Gager // *Estratto da Athenaeum. Studi di Letteratura — Storia dell'Antichità*. — Pavia, 1995. — N.S. Vol. LXXXIII. — Fasc. II. — P. 517—525.
- Dubois L. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*. — Genève, 1996.
- Lang M. *Graffiti and Dipinti // The Athenian Agora*. — Princeton; New Jersey, 1976. — Vol. XXI.
- Lloyd G.E.R. *Magic, Reason and Experience // Studies in the Origins and Development of Greek Science*. — Cambridge, 1984. — P. 1—58.
- Luck G. *Arcana mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman World*. — London, 1987.
- Sparkes B.A., Talcott I. *The Black and Plain Pottery of 6—4th Centuries // The Athenian Agora*. — Princeton; New Jersey, 1970. — Vol. XII.
- Vinogradov Ju. G. *New Inscriptions on Lead from Olbia // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. — 1994. — 1. — P. 103—111.
- Vinogradov Ju. G. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. — Mainz, 1997.

Надійшла 14.11.2013

А.С. Русяева, А.В. Ивченко

СПИСОК ИМЕН НА ЧЕРНОЛАКОВОЙ ЧАШКЕ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

Всесторонне рассмотрено оригинальное граффито из раскопок ольвийского некрополя в 2013 г. На внутренней части чернолаковой чашки, ниже венчика, прочерчено по первой окружности семь мужских имен в именительном падеже без патронимов: ΗΡΟΦΙΛΟΣ (Герофил), ΑΘΗΝΑΙΟΣ (Атений), ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ (Агатарк), ΛΗΤΟΔΩΡΟΣ (Летодор), ΔΙΟΚΛΗΣ (Диокл), ΕΟΚΛΗΣ (Эвкл), ΑΡΧΙΒΙΟΣ (Архибий); внизу, вначале второй окружности, еще три имени: ΕΩΒΟΥΛΗ (Эвбула), ΤΥΚΟΤΑ (Тикота?), ΔΙΔΩΡΟΣ (Дидор или Ди(о)дор), из которых два первых предположительно являются женскими. Дан краткий комментарий каждого из имен. Одни из них отмечены в ольвийских эпиграфических памятниках, другие относятся к редким, а половина впервые зафиксирована именно в данном списке, в том числе и не совсем ясное ΤΥΚΟΤΑ. В большинстве — имена композитные, значительная часть — аристократические, пять — теофорные от имен популярных эллинских божеств Зевса, Афины, Геры и менее известной Лето.

По аналогії, прежде всего, со многими относительно синхронными списками имен на свинцовых пластинах (*tabellae defixionum*) и красноглиняной чашке с магическим наговором из ольвийского некрополя авторы предполагают, что публикуемое граффито также относится к одному из видов древнегреческой магии, не исключая и заклятие судебного характера. В общем оно впервые вводится в научный оборот, пополняет не только антропонимикон Ольвии, но и всего понтийского ареала; имеет важное значение для дальнейшего изучения памятников малой эпиграфики, ономастики и магических представлений во взаимосвязи с загробным миром в IV в. до н. э.

A.S. Rusyayeva, A.V. Ivchenko

LIST OF NAMES ON BLACK-GLAZED CUP FROM OLBIAN NECROPOLIS

An original graffito from the excavations at Olbian necropolis in 2013 is comprehensively discussed. On the inner side of a black-glazed cup under the rim, inscribed in the first circumference are seven names of men in the nominative case without patronimics: ΗΡΟΦΙΛΟΣ (Herofilos), ΑΘΗΝΑΙΟΣ (Athenaios), ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ (Agatharkos), ΛΗΤΟΔΩΡΟΣ (Letodoros), ΔΙΟΚΛΗΣ (Diokles), ΕΟΚΛΗΣ (Eokles), and ΑΡΧΙΒΙΟΣ (Archibios); there are three more names below at the beginning of the second circumference: ΕΟΒΟΥΛΗ (Eobule), ΤΥΚΟΤΑ (Tykota?), and ΔΙΔΩΡΟΣ (Didoros or Di(o)doros), two former of which are presumably names of women. A brief comment to each name is presented. Some of them are noted in Olbian epigraphic monuments, other belong to rare names, and a half of names are recorded for the first time exactly in such list including not quite evident name ΤΥΚΟΤΑ. In most cases the names are composite, a significant number of them are aristocratic, and five are theophorous coming from the names of popular Hellenic deities: Zeus, Athena, Hera, and less known Leto.

Drawing the analogies first of all with many relatively synchronous names lists on the lead plates (*tabellae defixionum*) and on a red-clay cup with magic slander from Olbian necropolis, the authors presume that the published graffito also belongs to one of Ancient Greek sorcery types not excluding conjuring of judicial nature. On the whole, presented to the scientific circles for the first time, the inscription enriches anthroponymicon not only of Olbia, but also of the whole Pontic area; it is also important for the further study of small epigraphy, onomastics, and beliefs in sorcery related with the other world in the 4th c. BC.

С.Б. Шабанов

СКЛЯНИЙ ГЛЕК «КЕЛЬНСЬКОГО ТИПУ» З КОЛЕКЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ ТАВРИДИ (м. Сімферополь)

Публікується рідкісна для Північного Причорномор'я знахідка — скляний глек західно-римського виробництва зі збірки Центрального музею Тавриди.

Ключові слова: Крим, пізній Рим, Кельн, скло, глек.

Центральний музей Тавриди має одну з найбільших у Криму археологічну колекцію старожитностей первісної, античної та середньовічної епох. Упродовж десятиліть вона поповнювалася різними експонатами. Тут зберігається й численна добірка античного скла. Вона почала формуватися з предметів давнини, які збирали члени Таврійської вченої архівної комісії, та переданої в 1925 р. із Севастополя колекції керамічного та скляного посуду купця першої гільдії А.Я. Гидаевича. В подальшому поповнення відбувалося за рахунок матеріа-

лів археологічних розкопок, які провадили на півострові в другій половині XX — на початку XXI ст.

Серед різноманітного скляного посуду особливий інтерес викликає глек (рис. 1, 1): висота 20,3 см, діаметр виливу 6,5 см, дещо — 7,0 см (інв. № КП-669/А-1059). Він виготовлений з товстого прозорого з коричневим відтінком скла, має високе циліндричне тулово, що переходить у так само високе циліндричне горло, яке закінчується лійчастими вінцями. Краї вінця загнуті й оплавлені. Широка стрічкова жолобчаста ручка прикріплена одним кінцем під вінцями, іншим — до плічка. Тулово оздобле-

© С.Б. ШАБАНОВ, 2014